

શતકકાવ્ય અને ભર્તૃહરિ

પગી મુકેશભાઈ રમણભાઈ

પીએચ.ડી. શોધાર્થી

શ્રી ગોવિંદગુરુ યુનિવર્સિટી ગોધરા

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્ય ખૂબ જ વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, ધર્મનિરપેક્ષ અને વૈદિક. વૈદિક સાહિત્યમાં ચાર વેદ (ઋક, યજુર, સામ, અથર્વ), બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિ ગ્રંથો, પુરાણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વૈદિક સાહિત્યની જેમ જ ધર્મનિરપેક્ષ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ વિશાળ અને સમૃદ્ધ છે. આ અંતર્ગત મહાકાવ્ય, રામાયણ, મહાભારત, ગદ્ય કવિતાઓ, પદ્ય કવિતાઓ, ચંપુ કવિતાઓ, નાટકો, ગીત કવિતાઓ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પદ્ય કવિતા હેઠળ, વિદ્વાનોએ સદી કવિતાઓના નામ હેઠળ કૃતિઓ પણ લખી છે.

"શતક કાવ્ય" નામ સૂચવે છે તેમ, કોઈપણ કવિતા જે ૧૦૦ (શતક) સો શ્લોકોનો સમૂહ હોય તેને શતક કાવ્ય કહેવામાં આવે છે. શતક કાવ્યોની પરંપરા ક્યારે, ક્યાં અને કેવી રીતે શરૂ થઈ? આ વિશે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે પ્રાચીન કાળથી, કોઈપણ વિષય પર ૧૦૦ શ્લોક રચવાની અને તેને શતક નામ આપવાની પરંપરા રહી છે. લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષોથી, એક જ વિષય પર લખાયેલા ૧૦૦ શ્લોકોને નામ આપવાની અને તેને શતક કહેવાની પરંપરા રહી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ૧૦૦ શ્લોકોની રચનાને શતક કહેવાની, પચાસ શ્લોકોને પંચશિકા લખવાની, પાંચસો શ્લોકોને પંચશતી લખવાની અને સાતસો શ્લોકોને સપ્તશતી લખવાની પરંપરા છે.^૧ તેને શતકવ્ય કહેવાનો અર્થ એ નથી કે તે રચનામાં ફક્ત ૧૦૦ શ્લોકો જ મળશે. તે રચનામાં શ્લોકો સો કરતાં ઓછા કે વધુ હોઈ શકે છે. પરંતુ પ્રાચીન પરંપરા મુજબ, સો કરતાં વધુ શ્લોકો હોઈ શકે છે, પણ ઓછા નહીં, એવી માન્યતા હતી.

શતકોની પરંપરા ક્યારે શરૂ થઈ? આ વિષય પર ચોક્કસ કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એવું માનવામાં આવે છે કે હર્ષવર્ધનના મહાન કવિ બાણભટ્ટનું ચંડિષાટક સૌથી જૂના શતકોમાંનું એક છે, જે એક પ્રખ્યાત સ્તોત્ર કાવ્ય છે. પરંતુ શતક પરંપરા ભર્તૃહરિ દ્વારા ત્રણ શતકોની રચના પછી જ લોકપ્રિય

બની. તેથી જ શતક-કવિઓના ઇતિહાસમાં ભર્તૃહરિનું નામ પ્રથમ આવે છે. તેમના દ્વારા રચિત ત્રણ શતકો 1. નીતિ શતક 2. શૃંગાર શતક 3. વૈરાગ્ય શતક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે.

ભર્તૃહરિની કૃતિઓ જેટલી લોકપ્રિય અને પ્રખ્યાત થઈ છે, તેમનો સમયગાળો અને વ્યક્તિત્વ એટલું જ અજાણ્યું અને અંધકારમય છે. તેમના નામે મુક્તક શ્લોકોના ત્રણ સંગ્રહ ઉપલબ્ધ છે – નીતિશટક, શૃંગારશટક, વૈરાગ્યશટક. જોકે તેમના નામ સૂચવે છે કે દરેક રચનામાં 100-100 શ્લોક હશે. જોકે, નીતિશટકમાં 126 શ્લોક, શૃંગારશટકમાં 104 શ્લોક અને વૈરાગ્ય શટકમાં 141 શ્લોક છે, આ બધાના વિષયો નામ મુજબ છે.

ભર્તૃહરિના સમય અને જીવન વિશે ઘણા મંતવ્યો અને દંતકથાઓ છે. લોકપ્રિય માન્યતાના આધારે, તેઓ રાજા વિક્રમાદિત્યના મોટા ભાઈ હતા. કેટલાક વિદ્વાનો ભર્તૃહરિને 'વાક્યપદિયા' ના લેખક, વ્યાકરણશાસ્ત્રી ભર્તૃહરિ જેવા જ માને છે. ચીની પ્રવાસી ઇત્સિંગના મતે, તેમનું મૃત્યુ 650 ઇ.સ્.માં થયું હતું.

આ જ ભર્તૃહરિને લેખક કીથે વાક્યપદિયમ અને ત્રણ શતકોના લેખક ગણાવ્યા છે. તેમના શતકોનો અભ્યાસ કરવાથી ખબર પડે છે કે તેઓ માત્ર વૈદિક ધર્મના અનુયાયી જ નહોતા પણ સંપૂર્ણ અજ્ઞેતવાદી પણ હતા. તેમને વૈદિક નીતિશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેમને વિશ્વનો સારો અનુભવ હતો. નીતિશટકમાં, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતની ગંભીર નૈતિકતા કાલિદાસની તેજસ્વીતા સાથે ખીલી છે. કવિએ જ્ઞાન, બહાદુરી, મિત્રતા, હિંમત, દાન, ઉદારતા, ઉદમ વગેરે જેવા ઉમદા ગુણો અપનાવવાનો આગ્રહ કર્યો છે. –

येषां न विद्या तपो न दानं ज्ञान न शील न गुणों न धर्मः।

ते मृत्युलोके भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥²

વિદ્વાનોના મતે, શતકત્રયનો ક્રમ ભર્તૃહરિના જીવનની આ દંતકથાને સમર્થન આપે છે, જે મુજબ ભર્તૃહરિ પોતે રાજા હતા, એક વખત એક સંત એક અમર ફળ લાવીને રાજાને આપ્યું. પોતાની રાણી પિંગલા પ્રત્યેના અપાર પ્રેમને કારણે, રાજાએ તે ફળ રાણીને આપ્યું, રાણીએ તે ફળ પોતે ખાવાને બદલે તેના પ્રિય વ્યક્તિને આપ્યું. તે વ્યક્તિએ તે લીધું અને એક નૃત્ય કરતી વેશ્યાને આપ્યું, કારણ કે તે

વ્યક્તિ તે વેશ્યાને તેના જીવ કરતાં વધુ પ્રેમ કરતી હતી, વેશ્યાએ વિચાર્યું કે આ અમર ફળ ખાધા પછી હું આ વેશ્યા જીવનમાં અમર બનીને શું કરીશ? તેથી તેણે લાંબા આયુષ્યની ઇચ્છા સાથે તે ફળ રાજાને આપ્યું. ફળ જોઈને, રાજા બધું સમજી ગયો અને તેને તેની પત્ની, રાજ્ય, તેના કાર્યમાં રસ ન રહ્યો. આમ, કદાચ યુવાનીમાં, તેણે 'નીતિશતક' લખ્યું. લગ્ન પછી, તેની પત્ની પ્રત્યેના અતિશય લગાવને કારણે, તેણે 'શ્રીધ ગર શતક' લખ્યું અને તેની પત્નીની કપટને કારણે, તે બધાથી અલગ થઈ ગયો અને 'વૈરાગ્ય શતક' લખ્યું.

નીતિશતકમ્

ભર્તૃહરિએ નીતિશતકમાં વ્યવહારિક જીવનની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓનું સુંદર ચિત્રણ રજૂ કર્યું છે. તેમના શતકોમાંથી એકત્રિત શ્લોકો ઘણા પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે જેમાં મૂર્ખોની ટીકા, સજ્જનોની પ્રશંસા, દાન, ધૈર્ય, ભાગ્ય અને કર્મનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દાન પદ્ધતિમાં રચિત નીચેના પદ્યમાં, અનુપ્રાસની કૃપા સુંદરતામાં ઘણો વધારો કરે છે, જેમ કે

મનસિ વચસિ કાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા -

સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિભિઃ પૂરયન્તઃ ।

પરગુણ-પરમાણૂન પર્વતીકૃત્યનિત્ય, નિજહૃદિ ચિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ॥³

કવિએ આ લગુકાવ્યમાં અલંકારનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે -

મૃગ-મીન સજ્જનાનાં તૃણ જલ-સન્તોષવિહિતવૃત્તીનામ લબ્ધક ધીવર પિશુના નિષ્કારણવૈરિણો
જગતિ ॥⁴

કવિ ભર્તૃહરિએ તેમના નીતિ શતકમાં ક્યાંક કર્મને નતસ્તત્કર્મભ્યો વિધિરદિ ને યેભ્યઃ પ્રભવતિ⁵ મુશ્કેલીમાં પણ માણસ સત્ય પ્રમાણે ફળની ઇચ્છા રાખે છે આ રીતે ભર્તૃહરિની કૃતિ "નીતિ-શતક સંસ્કૃત કવિતાનું સાહિત્ય તે એક અનોખો હાર છે.

શૃંગાર શતક

આ શતક કાવ્યમાં, ભર્તૃહરિએ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પર સ્ત્રીઓના અસરકારક શૃંગાર અને હાવભાવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. શૃંગાર શલકમાં, કવિએ ખરેખર સ્ત્રીના હૃદયની કસોટી કરી છે.

કવિએ મધુર શૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે કે સ્ત્રીઓ તેમના હાવભાવ, રમતિયાળ દેખાવ, યુવાનીનો નશો અને તેમના કાર્યોના આકર્ષણથી પુરુષો પર કેવી રીતે જાદુ કરે છે. જેમ

ભૂવાતુર્યાત્કુચ્ચિતાક્ષાઃ કટાક્ષાઃ, સ્નિગ્ધા વાચો લજ્જિતાન્તાશ્ચ હાસાઃ ।

લીલામન્દં પ્રસ્થિતં ચ સ્મિતં ચ. સ્ત્રીણામેતદભૂષણ ચાયુધં ચ॥6

શૃંગારશતકના કેટલાક શ્લોકોમાં ઋતુઓનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક શ્લોકો એવા લોકો સાથે સંબંધિત છે જેઓ યુવાનીના વિકારોથી પ્રભાવિત નથી, અને કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રીઓની પણ ટીકા કરવામાં આવી છે. જેમ કે

કામિની કાય કાન્તારે કુચ-પર્વત-દુર્ગમે।

મા સચ્ચર મનઃ પાન્ય તત્રાસ્તે સ્મર તસ્કર॥7

કવિએ શૃંગારિકતાના દૃષ્ટિકોણથી ઋતુઓનું વર્ણન કર્યું છે, ઉદાહરણ તરીકે, વસંતની ઉત્તેજના અંગે કવિનો દૃષ્ટિકોણ નીચે મુજબ છે:

સહકાર-કુસુમ-કેસર-નિકર-ભરામોદ મૂર્છિત-દિગન્તે।

મધુર-મધુ-વિધુર-મધુપે-મધૌ ભવેત્કસ્યનોત્કણ્ઠા ॥8

આ શતકમાં ઘણા શ્લોકો છે જેમાં વેશ્યાઓ ની નિંદા કરવામાં આવી છે અને તે લોકોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે જે સ્ત્રીઓ ના ફાંદામાં નથી ફસાતા. કામ સૌથી બહાદુર પુરુષોના પણ ગૌરવને તોડી નાખે છે. હકીકતમાં, કવિએ પહેલા શ્રદ્ધા રસનું આકર્ષણ રજૂ કર્યું છે અને પછી ધીમે ધીમે તેની અસ્થિરતા દર્શાવી છે અને શાંત રસને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ રીતે, કવિએ શૃંગારના રૂપમાં નૈતિક આદર્શના શુદ્ધ પ્રવાહને વહેવા દીધો છે.

વૈરાગ્ય-શતક

વૈરાગ્ય શતકમાં, કવિએ સંસારની અર્થહીનતા અને સંસારિક સુખોમાં સામેલ લોકો પ્રત્યે કરુણા સાથે ત્યાગની જરૂરિયાત સમજાવી છે. આમાં, કવિ આકર્ષણથી વિકાર તરફ, પ્રેમથી અપ્રેમ તરફ આગળ વધતા દેખાય છે. તેમના મતે, સંન્યાસી જીવન વધુ સારું છે. સંસારિક સુખોનો આનંદ માણતી વખતે,

July: 2025

1. बहादुरचन्द छाबड़ा 2. संस्कृतसाहित्य का विशद इतिहास डी पुष्पा गुप्ता पृ संस्कृत साहित्य का इतिहास पृ. 390
3. नीतिशतक श्लोक सं. 13
4. संस्कृत साहित्य का विश्व इतिहास डॉ. पुष्पा गुप्ता पृ. 110
5. नीति शतक सं. 79
6. नीतिशतक 51
7. नी. श. श्लोक सं. 14
8. नी. शं. श्लोक सं. 30
9. श्रृङ्गा. गर शतक 3
10. ब्रह्म. गार शतक श्लोक सं 84 .